

MART KALM

Modernizmas
Estijoje:
nuo
pramoni-
ninko vilos
iki
kolchozo
centro

Labas vakaras. Džiaugiuosi, kad esu čia. Man didelė garbė, kad pakvietėte. Iš tiesų labai nustebau, pamatęs čia tiek daug žmonių, kuriuos net per tokį smarkų lietų domina Estijos architektūra. Kuratoriai paprašė manęs rekomenduoti klausytojams kokią nors knygą. Tai knyga, kurią parašiau apie Estijos architektūrą, išleista prieš 10 metų. Tai mano 25 metų darbo rezultatas. Mano kolegė Epp Lankots ir kiti jaunesni meno istorikai kritikuoja mane, kad šia knyga bandžiau nustatyti tam tikrą kanoną. Taip, tai tiesa, ši knyga iš tiesų lyg kanonas, bet tam tikra prasme tai buvo neišvengiama. Taip pat jaunimas teigia, neva Estijos architektūrą pateikiu kaip didįjį naratyvą. Tai irgi tiesa, bet tai išaugo iš mano paskaitų kurso, kurį Estijos menų akademijoje skaitau jau daugiau nei 20 metų. Tai — Estijos moderniosios architektūros istorija.

Knyga yra apžvalginė, tačiau pokomunistinėje situacijoje buvo būtina parašyti knygą, kuri Estijos architektams taptų tam tikromis gairėmis. Būtų kvaila, jei kiekviena karta išradinėtų dviratį, nežinodama, ką jau nuveikę tėvai ir seneliai. Ši knyga nėra vieno stiliaus istorija, joje persipynę socialiniai ir politiniai aspektai, tipologijos, architektų asmenybės, tačiau ir stilius nėra visiškai pamirštas. Taigi knygoje susimaišę daugiau ar mažiau visi įmanomi šiuolaikiniai požiūriai į architektūrą.

Šiandien aš pagalvojau, kad būtų prasminga pateikti kitokį ar bent iš dalies kitokį požiūrį į Estijos architektūrą. Pamaniau (dėl to, kad jūsų pavadinime paminėtas žodis „ideologijos“), kad iš dalies kalbėsiu apie paraleles su tuo, kas vyko ir Lietuvoje. Kita mano užduotis — parodyti, jog tarp prieškarinio modernizmo ir sovietinio modernizmo esama tam tikro tęstinumo. Aš nežinau, kiek istorija politizuota Lietuvoje, tik bijau, kad greičiausiai tokia pat nacionalistinė, kokia neretai būna Estijoje. Bandoma vaizduoti, atseit sovietinis laikotarpis buvęs toks siaubingas ir negali būti jokio tęstinumo iš prieškarinio. Žinoma, tam tikra pauzė buvo. Tai tiesa, bet buvo ir daugybė besitęsiančių tendencijų. Pavyzdžiui, socialinės atsakomybės architektūroje panašumai ir skirtumai. Tokių šalių, kaip Estija ir Lietuva, socialinės sistemos prieškariniu nebuvo tinkamai išplėtotos. Ir dar vienas dalykas, kurį ketinu aptarti, yra medžiagų klausimas. Taigi aš pamėginsiu apžvelgti šiuos keturis klausimus.

Vakarų Europoje modernizmas buvo socialiai labai sąmoningas. Dauguma avangardo architektų 3-iajame XX amžiaus dešimtmetyje Vakarų Europoje buvo pusiau komunistuojantys ir kairiųjų pažiūrų. Sunku įsivaizduoti panašią situaciją Baltijos šalyse, kur modernizmas dažniausiai buvo suvokiamas kaip sek-tina mada. Baltijos šalyse modernizmas nebuvo toks socialinis.

Pramonininko Bruno Kadako vila
Talino, 1933–1934 m.

Pramonininko B. Kadako vila Talino.
M. Kalmo nuotraukos

Žinoma, ir čia būta kooperatinių būstų, bet pats modernizmas nebuvo toks socialiai orientuotas, todėl pramonininko vila čia daug geriau atspindi ankstyvąjį modernizmą.

Aišku, Vakarų Europoje visi tie komunistuojantys architektai svajojo apie laimingą darbininkų klasės ateitį, vis dėlto geriausi užsakymai, kuriuos realizuodami jie galėdavo įgyvendinti savo idėjas, ateidavo iš pramonininkų, kuriems jie projektavo vilas. Tai savotiškas paradoksas. Esama tam tikro kanono, kas yra geriausi Estijos architektai ir kurios funkcionalistinės vilos laikytinos geriausiomis Estijoje. Nesiruošiu jų čia rodyti, nes norėjau pateikti tam tikrą alternatyvą savo paties kanonui. Sąmoningai pasirinkau antros ar trečios rūšies architektą, per kurį noriu papasakoti istoriją.

XX amžiaus 4-ajame dešimtmetyje Eugenus Sachariasas (*Eugen Sacharias*, 1906—2002) buvo vienas sėkmingiausių Talino komercinių architektų. Ketvirtajame dešimtmetyje Talino centre jis pastatė daugumą daugiabučių (nuomojamųjų) namų. Sunku tiksliai nusakyti jo kilmę; net pavardė neaiški. Trečiojo dešimtmečio pradžioje jis baigė rusišką gimnaziją Taline, toliau mokėsi vokiškame Prahos technikos universitete, jį baigęs grįžo į Taliną. Jis greičiausiai turėjo vokiečių, žydų, rusų ir prancūzų kraujo. 1940 metais, prieš pat sovietams okupuojant Estiją, jis suestino savo pavardę ir iš Sachariaso tapo Saarelinnu. Daugumos estų pavardės buvo vokiškos, todėl, ypač 4-ajame dešimtmetyje, valdant nacionalistiniam režimui, dauguma tų pavardžių buvo suestintos. Taigi E. Sachariasas, kaip dauguma estų, nors pats nebuvo estų tautybės, taip pat susiestino pavardę. Vėliau jis emigravo į Australiją.

Dešimtojo dešimtmečio pradžioje, kai rengiau jo parodą Taline, didžiausiai mano nuostabai, septintą valandą ryto jis paskambino man į Taliną: „Ar čia ponas Martas Kalmas? Čia Sachariasas skambina iš Australijos“. Man pasirodė, lyg jis tikrai skambintų iš tų prieškarinio laikų... Taigi nesu jo sutikęs, bet mudu kalbėjomės telefonu. Dabar jis jau miręs.

Viena E. Sachariaso suprojektuotų vilų stovi Talino priemiestyje Nemėje (*Nõmme*). Čia jis ir pats turėjo panašią vilą. Ji buvo suprojektuota silikatinių plytų gamyklos savininko Bruno Kadako šeimai. Per ilgą laiką prie vilos buvo pristatyta keletas priestatų, balkonas pakeistas į verandą. Žinoma, 1940-aisiais namas buvo nacionalizuotas ir, kaip ir daugelyje kitų didelių pastatų, jame buvo įkurdintas vaikų darželis. Vis dėlto svarbiausia, kad Kadakų šeima išgyveno (aišku, jie buvo išvežti į Sibirą, bet grįžo) ir iki

šiол gyvena Estijoje. Šeimai buvo gražinti jų namai, todėl B. Kadako sūnus vis dar gyvena šioje viloje. Be to, kaimynystėje jie dar turi kitą vilą, kurioje gyvena viena iš seserų. Taigi nuosavybę jiems gražino.

Įdomu tai, kad pastatas pastatytas iš silikatinių plytų, o tai yra ypatingos apdailinės plytos. Silikatinių plytų gamybos technologija XIX amžiaus pabaigoje išrasta Vokietijoje. Silikatinių plytų gamykla Nemėje pradėjo veikti 1910 metais. Jos gamintos iš kalkakmenio ir smėlio mišinio, kuris būdavo kaitinamas autoklave. Kiek žinau, Lietuvoje irgi gaminamos ir naudojamos silikatinės plytos. Jos negražios, blankios, šviesiai pilkos spalvos. Jeigu nebūna tinkuojamos, tai, galima sakyti, atitinka gryniosios ar „sąžiningos“ medžiagos ideologiją. Žinoma, klasikinėje tradicinėje architektūroje gryniosios medžiagos idėją įkūnija tašyti tikro akmens luitai, tačiau mes neturime tokių techninių galimybių ir tai būtų per brangu.

Pagrindinė gryniosios medžiagos idėja — medžiaga esanti graži jau savaime, todėl jos nereikia dekoruoti ar kuo nors padengti. Ketvirtąjo dešimtmečio modernizmui (net tokia buržuazine forma, kurią aptariame šios vilos atveju) nebuvo svetima tiek ši, tiek kitos modernizmo idėjos: sveikos gyvenimo sąlygos, gyvenimo būdas, privalomi dideli langai, namo dermė su aplinka. Taigi prie pušyno buvo įrengtas daugiau ar mažiau modernistinis sodelis, baseinas, terasos. Čia, Taline, esama daug kalkakmenio telkinių, todėl jis būdavo naudojamas terasoms. Ir puikiai derėjo prie šios funkcionalistinės architektūros.

Aptariant šių vilų interjerus būtų galima pamanyti, kad tokiose periferinėse valstybėse, kaip mūsų, galima atrasti gryniausių modernizmo interjerų pavyzdžių, vis dėlto tai nebuvo įprasta praktika. Daug dažniau pasitaiko *art deco* tipo interjerai. Profesionaliai įrengti, jie daug geriau atspindi tokioms viloms būdingą istoriją. Visiškai suprantama, kad turtingi Estijos pramonininkai nenorėjo puristinių, laboratorijas primenančių interjerų. Jiems reikėjo interjerų, kurie būtų modernūs, funkcionalūs, lengvai prižiūrimi, gražūs. O gražūs reiškė tradicines puošmenas. Juk iš tavo namo turi matytis, koks esi turtingas. Nes namas — tavo asmenybės atspindys. Tad jeigu įrengsi jį lyg kokią pavyzdinę Štutgarto Veisenhofo (*Weißenhof*) laboratoriją, tikrai neparodysi savęs, nes tam reikia šiek tiek papuošimų.

Atidžiau apžiūrėję B. Kadako pagrindinius kambarius pastebėtume, kad lempos ar etažerė yra kiek perkrautų formų, todėl jie nėra tikrai modernistiniai. Jie labiau primena *art deco*

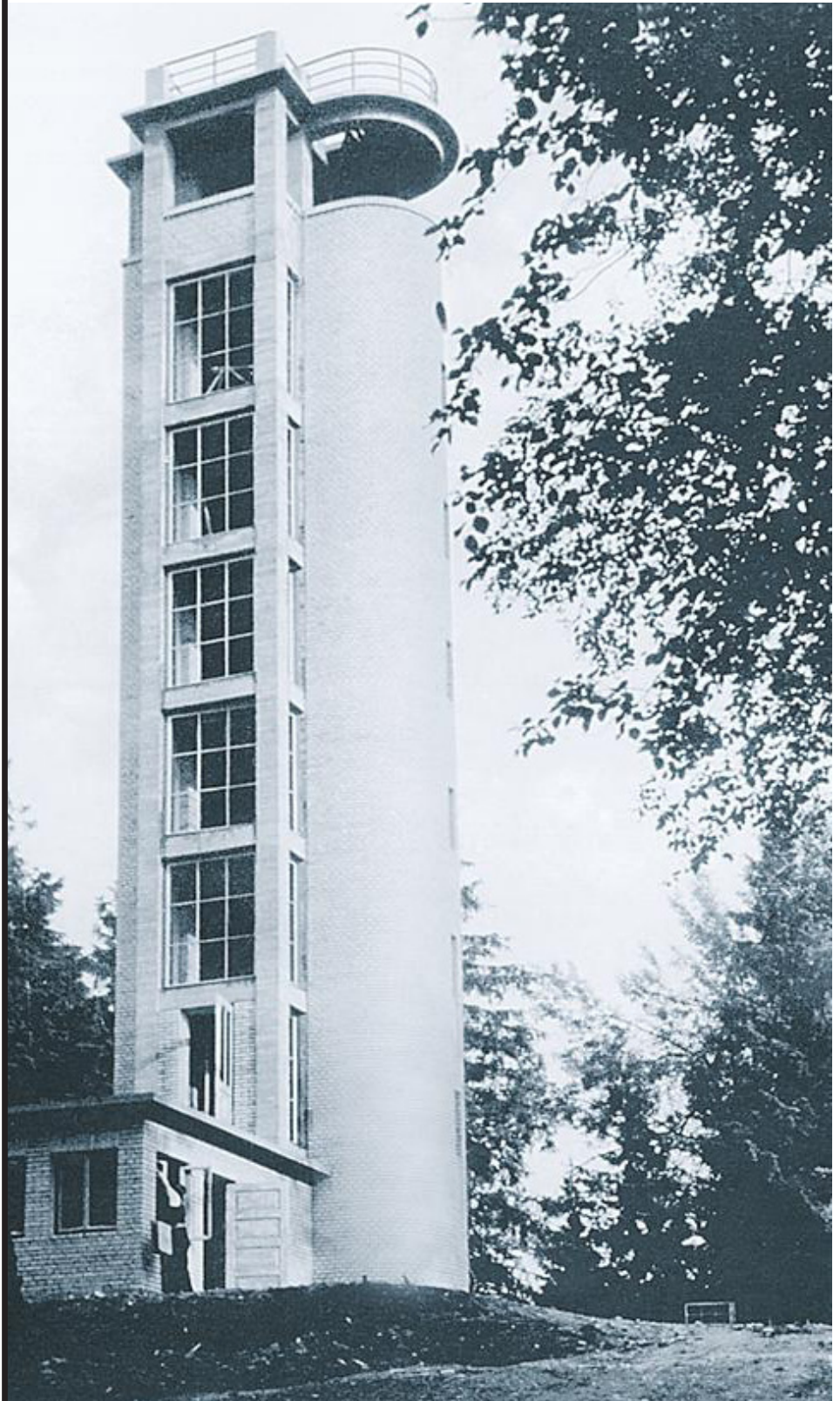

Baseinas šalia B. Kadako vilos, 1933–1934 m.

B. Kadako vilos interjerai: valgomasis ir poilsio kambarys, 1933–1934 m.

Apžvalgos bokštas, architektas
Arturas Jūrvetsonas (?), 1939 m. Esti-
jos architektūros muziejaus nuotrauka

modernizmą, kur kas priimtinesnį tradicinei buržuazinei šeimai ir komerciniam architektui, kuris tikrai nebuvo avangardistas. Ir šalyse, garsėjančiose savo avangardistiniais statiniais, esama panašių *art deco* vilų pavyzdžių. Sakykime, tų britiškų, kurias matome „Puar“ filmuose ir į kurias daugelis architektūros istorikų paprasčiausiai nekreipia dėmesio.

Manau, turint galvoje konservatyvius ir nepakankamai išplėtotus Estijos socialinius santykius, ši vietos pramonininko *art deco* vila yra puikus tikrosios modernizmo padėties Estijoje pavyzdys. Galima matyti gryną, netinkuotų plytų architektūrą ir jos paplitimo mastą Estijoje.

E. Sachariasas suprojektavo dar vieną panašią vilą B. Kadako pusbroliams, inžinieriaus namą viename iš Estijos durpių pramonės rajonų. Nemės priemiestyje dar buvo pastatyta architekto, Estijos vokiečio Roberto Natuso suprojektuota vila ir pirties pastatas; šis prieš 10 metų buvo perstatytas, nutinkuotas ir visiškai prarado ankstesnę išvaizdą.

Galiausiai dar vienas svarbus silikatinių plytų architektūros objektas, sukurtas XX amžiaus 4-ajame dešimtmetyje — tai apžvalgos bokštas ant Sūr Munamegio (*Suur Munamägi*) kalvos, kuri yra aukščiausia Estijos vieta. Taip, mūsų aukščiausia vieta yra žemesnė net už Paryžiaus Eifelio bokštą — ji tesiekia tik 300 su trupučiu metrų. XX amžiaus 4-asis dešimtmetis — tai ne vien modernizmo, bet ir išvis sparčios modernizacijos bei plėtros laikotarpis. Vienas jo bruožų yra tai, jog išpopuliarėja susisiekimas viešuoju autobusų transportu. Be kita ko, tai reiškia, kad prasideda mokyklų ekskursijų era. Estijos vaikams reikėjo vietų, kur jie galėtų nuvykti su klase. Bet čia iškilo problema — „kur važiuoti? Visi paminklai, kurie tuo metu buvo Estijoje, buvo „neteisingi“. Šia prasme mes turime kiek kitokią istoriją nei jūs. Visos pilys Estijoje buvo pastatytos teutonų riterių, o šie buvo vokiečiai. Taigi netinkama vieta vaikams rodyti. Visi puikieji dvarai taip pat pastatyti vokiečių, priklausė vokiečiams, nes estai tebuvo valstiečiai. Taigi prireikė naujų, estiškų, paminklų. Apžvalgos bokštas ant kalvos — argi gali būti tinkamesnis šiam tikslui objektas?

Nežinau, ar ir jūs Lietuvoje susiduriate su ta pačia problema, kaip mes. Bet štai dabar atsirado daug Europos paramos pinigų, kuriuos reikia *įsisavinti*, taigi mažos bendruomenės tą ir daro, siekdamos pagerinti savo konkurencingumą. Sūr Munamegio bendruomenė irgi gavo tokių pinigų ir apžvalgos bokšte įrengė liftą, nors, mano nuomone, tai visai netinkamas dalykas. Estijos Docomomo susirinkime mes taip ir nusprendėme. Bet toks sprendimas būtų sukėlęs konfliktą su visuomene, nes bokštas stovi kalvos viršūnėje ir ten negalima privažiuoti automobiliu, todėl užkopęs į viršų jau būni gana pavargęs, o čia — dar 10 aukštų, tad pagyvenusiems žmonėms tikrai nelengva.

Čia vėl norėčiau grįžti prie socialinių klausimų. Kaip matyti iš

Inžinieriaus namas (*Lehtse* durpių pramonės), inžinierius Dmitris Tenisbergas, 1936 m. M. Kalmo nuotrauka

Vila Pernu gatvėje, Talino Nemės priemiestyje, architektas Eugenusas Sachariasas, 1936 m.

Pirties pastatas Valdeku gatvėje, Talino Nemės priemiestyje, architektas Robertas Natusas, 1931 m.

Pusiau modernistinė gyvenamųjų
namų architektūra,
Talinas, 4-ojo deš. pradžia.
M. Kalmo nuotrauka

Prezidentūros pastato Talino Kadri-
orgo rajone eksterjeras ir interjeras,
architektas Alaras Kotli,
1937–1938 m.

vilos Kadriorge atvejo, nors daug namų buvo statoma iš silikatinių plytų, turtingesni užsakovai, kurie buvo ne iš silikatinių plytų gamintojų rato, pirmenybę teikė tinkuotiesiems statiniams. Silikatinės plytos naudotos ir masinės statybos namams, skirtiems darbininkų klasei. Silikatinės plytos Taline būdavo naudojamos net mediniuose namuose — laiptinėms įrengti. Laiptinės statytos iš tų pačių silikatinių plytų, nors patys namai ne plytiniai, o mediniai, tik nutinkuoti. Nežinau, ar tokių namų esama Lietuvoje. XX amžiaus 4-ajame dešimtmetyje Skandinavijoje, Šiaurės šalyse mediena buvo pigiausia statybinė medžiaga, jos buvo užtektingai. Vis dėlto nauja mada buvo tinkuoti, lygūs paviršiai, todėl net mediniai namai tuo metu buvo tinkuojami. Tai vadinamieji „Talino tipo“ namai. Priežastis, kodėl medinių namų centre būdavo statomos silikatinių plytų laiptinės, susijusi su vienu Talino statybos reglamentu. Jame pasakyta, kad dėl priešgaisrinės saugos mediniame name privaloma įrengti dvi medines laiptines arba vieną mūrinę. Manau, šis reglamentas labai senas, priimtas dar XIX amžiaus pabaigoje, bet pradėtas taikyti tik Pirmojo pasaulinio karo metais. Ekonominės krizės metais 3-iojo dešimtmečio pradžioje—4-ojo pabaigoje, kai daug pinigų buvo investuojama į statybas, ypač Talino priemiesčiuose, tokie namai smarkiai išpopuliarėjo. Visi šie darbininkų klasei skirti namai, pastatyti 4-ajame dešimtmetyje, daugiausia buvo komerciniai, o kadangi tai komercinis būstas, iš jo nereikia tikėtis avangardinės architektūros. Kaip ir mūsų dienos, šiedu dalykai niekada nesusitinka. Avangardinės architektūros galima rasti socialiniame būste, tačiau Estijoje jo beveik nebuvo.

Estijos modernizmo architektūros perėjimas iš buržuazinės prieškario architektūros į pokario Estijos Sovietų Socialistinės Respublikos architektūrą vyko su tam tikra pauze, kadangi 1934 metais Estijoje buvo įvykdytas perversmas, o vienas jo rengėjų, politikas Konstantinas Pätsas, vėliau tapo prezidentu. Jo supratimas apie architektūrą buvo ganėtinai naivus — pastatas turįs būti gražus, puošnus.

Tą puikiai atspindi kad ir Prezidentūros pastatas, esantis Taline, Kadriorgo parke. Šiame parke stovėjo barokiniai rūmai, Rusijos carų vasaros rezidencija, kurią pagal italų architekto Niccolo Michetti'o projektą Taline pasistatė Petras I — iš karto po to, kai Rusija užkariavo Estiją. Žlugus carinei Rusijai, Estijos parlamentas kurį laiką nežinojo, ką su šia buvusia carų rezidencija daryti, vyko gausybė diskusijų. Viena iš siūlomų alternatyvų buvo muziejus, bet Estijos muziejus tuo metu dar nebuvo pakankamai patikima institucija. Rūmus perėmė valstybė ir įkurdino čia valstybės galvą. Šalia buvo pastatytas naujas kanceliarijos pastatas, nes rūmų planas buvo anfiladinis, o kaip žinia, anfiladinės

struktūros statinyje biuro neįrengsi. Būtent todėl buvo pastatytas gretimas pastatas, o jame įrengti kanceliarijos vadovo ir kitų aukštų valstybės pareigūnų butai. Pats pastatas sėkmingai pergyveno sovietų režimą.

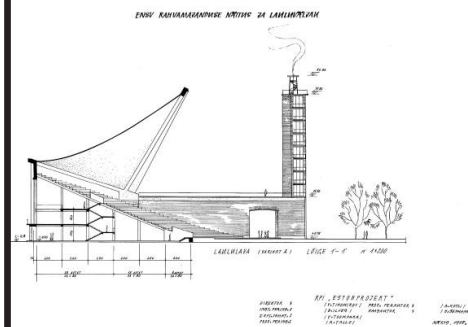
Dabar Kadriorgo rūmuose pagaliau yra meno muziejus, įrengtas dar sovietų laikais, o greta gyvena Estijos prezidentas. Oficiali prezidento rezidencija įkurdinta sujungus prieškario prezidentūros kanceliariją ir vairuotojo butą. Tiesą pasakius, tas butas nėra labai gražus, bet man patinka, nes atgavę nepriklausomybę vėl viską pradedame nuo pradžių, o toji pradžia negali būti pernelyg reprezentatyvi. Vis dėlto daugumai pastarųjų metų Estijos prezidentų taip neatrodė — jie norėjo daug didesnės rezidencijos. Laimei, mūsų parlamentas tam neskyrė pakankamai pinigų, todėl didesnės prabangos prezidentai negalėjo sau leisti. Kanceliarijos pastatą suprojektavo architektas Alaras Kotli, XX amžiaus 3-iajame dešimtmetyje studijavęs Gdanske. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje jis suprojektavo ir keletą funkcionalistinių pastatų, tik vėliau, 4-ojo dešimtmečio pabaigoje, pradėjo tarnauti prezidentui ir kurti tam tikru stiliumi, kurį pavadinau *reprezentaciniu tradicionalizmu*. Po karo jis tęsė ta pačia maniera. Pasakysite, kad tai pirmasis stalinizmo architektūros Estijoje pavyzdys, bet ankstyvasis stalinizmas buvo kuriamas tų pačių architektų, panaudojant prieškario puošybą. Vis dėlto mūsų pokalbis yra apie modernizmą, todėl plačiau to neaptarinėsiu.

Taigi maždaug 6-ojo dešimtmečio viduryje su stalinizmu buvo baigta, ir tas pats A. Kotli, prieškariniu projektavęs prezidentui K. Pātsui, vėliau — Josifo Stalino režimui, XX amžiaus 6-ojo dešimtmečio viduryje sukuria visiškai modernų pastatą — Dainų švenčių areną Taline (1957—1960). Ir tai ganėtina stebina, nes dauguma prieškario architektų buvo taip sukrėsti sovietinio režimo, kad taip ir nepajėgė atsigauti. O štai A. Kotli vienintelis, ir po stalinizmo epochos iš tiesų padaręs kūrybingų, išradingų darbų. Kai suprojektavo šį pastatą, jis dar nebuvo šešiasdešimties, o sulaukęs 63 metų mirė.

Šis pastatas tikrai stebina, kadangi jis buvo skirtas chorinei muzikai, absoliučiai tradiciniam folklorui. Žinoma, egzistuoja ir profesionali chordinė muzika, bet turint galvoje tokį skaičių dainininkų — čia telpa 30 000 dainininkų (juk netikite, kad Estijoje susirinktų 30 000 profesionalių choro dainininkų)... Taigi tai folkloras. Ir jam skirta labiausiai futuristinė to laikotarpio architektūra..! Kaip įmanoma suderinti šiuos du dalykus — projektuoti visiškai futuristinę savo laikotarpio architektūrą, iš dalies skirtą folkloro kultūrai? Mano galva, tai labai įdomu. Estijos komunistų partijos

Dainų švenčių arena Taline.
M. Kalmo nuotrauka

Dainų švenčių arena Taline. Brėžinys iš Estijos architektūros muziejaus

veikėjams šis pastatas neužkliuvo, kadangi pokario nomenklatūrą sudarė gana riboti rusai, o jiems šis pastatas tebuvo sovietinės tautų draugystės simbolis. Jis ir buvo sukurtas paminėti 20-osioms sovietinės valdžios Estijoje metinėms, kurios suėjo 1960 metais. Ir jie žinojo, kad pastatas turi būti modernistinis, kokių esama Vakarų valstybėse. Taigi politinių kliūčių jam nekilo.

Iš kur A. Kotli galėjo sužinoti apie naujausias konstrukcijas, neaišku. Pati pastato idėja aiškiai siejasi su vienu amerikietišku pavyzdžiu, suprojektuotu Matthew Nowickio (*Maciej Nowicki*), iš Lenkijos emigravusio architekto, kuris buvo beveik tokio pat amžiaus, kaip A. Kotli. 1952 metais M. Nowickis buvo sukūręs tokį įtemptųjų konstrukcijų pastatą, sudarytą iš dviejų arkų, tarpusavyje sujungtų vantaais, taigi tokią savotišką tampiąją architektūrą. Šiek tiek juokinga yra tai, jog to pastato paskirtis irgi buvo atgyvenusi, kaip ir A. Kotli'o atveju. Tai buvo veislinių galvijų mugei pastatytas paviljonas-arena. Tik negalima sakyti, kad A. Kotli nukopijavo M. Nowickio projektą. Tiksliai pastarojo kopija stovi Europoje — tai Bratislavos ledo ritulio stadionas. O štai A. Kotli'o projekte abi arkos nėra prilaikomos iš apačios. Atramą turi tik užpakalinė dalis, o priekinė arka pakelta. Be to, stogo vidinę erdvę jis panaudojo kaip akustinį ekraną. Deja, čia galima išvelgti šią tokią tragikomišką aspektą. Kokia kūrybinga mintis — dainuoja 30 000 choristų, o jų balsus sustiprina vidinė stogo dalis! Vis dėlto jau rengiant pirmąją dainų šventę atsirado elektriniai stiprintuvai, tad niekam nebereikėjo natūralaus akustinio ekrano... Ir mūsų dienomis šioje arenoje vyksta roko koncertai, tik niekam nereikia tos ypatingos architektūrinės akustikos, nes grupės atsiveža savo įrangą. Architektūrinė inovacija šiuo požiūriu nieko nebereikia.

Įdomu, kad architektas A. Kotli, ištisis 20 metų kūres tradicinę architektūrą, 6-ojo dešimtmečio viduryje sugebėjo grįžti prie modernizmo. Vienas iš būdų, kaip Estijos architektus pasiekdavo informacija apie tai, ką nuveikė M. Nowickis ir panašiai, buvo spauda. Nuo 1954 metų, po J. Stalino mirties, Estijos mokslų akademija prenumeravo kone visus vakarietiškus architektūros žurnalus: „L'architecture d'aujourd'hui“, „Baumeister“ (kuris iš tiesų nėra geras), visus skandinaviškus žurnalus, kurie tuo metu tikrai buvo svarbūs. Prieškario architektai gerai mokėjo vokiečių kalbą, todėl sėdėdavo iki išnaktų ir nagrinėdavo, ką buvo praleidę, kas naujo buvo sukurta, jiems betūnant už geležinės uždangos. Ir, manau, tikrai geras ženklas yra tai, kad A. Kotli sugebėjo vien pažiūrėjęs į žurnalus, nekeldamas, šitaip „pagauti“ ir atkurti Vakarus, kaip Nikita Chruščiovas buvo architektams liepęs. Beje, A. Kotli'o našlė maždaug 9-ojo dešimtmečio pabaigoje man papasakojo, kad

jis buvo gavęs pasiūlymą 1958 metais su sovietine delegacija vykti į Pasaulinę parodą Briuselyje, bet atsisakė, nes kartu jam buvo pasiūlyta ir šnipinėti KGB.

Paskutinis dalykas, pasakytinas apie šį A. Kotli'o projektą, yra tai, kad Vilniuje jį pritaikė architektas Rimantas Alekna. Tuo metu, 7-ajame dešimtmetyje, šis faktas sukėlė daugybę aistrų. Estijos architektų bendruomenė buvo labai nepatenkinta: „Kur tai matyta — lietuviai nukopijavo tokį unikalų mūsų pastatą!“ Vis dėlto turint galvoje N. Chruščiovo laikų pramoninės statybos metodus ir tipinį projektavimą, tikrąjį sovietinį modernizmą, tai buvo visai natūralus dalykas, kad tokia dainų šventėms skirta arena, nors ir labai ypatinga, nebuvo laikoma unikaliu statiniu — ją imta tiražuoti ir kitose respublikose. Greičiausiai tokia pati būtų buvusi pastatyta ir Rygoje, tačiau ten stovėjo vis dar neblogos būklės stalinistinė medinė arena, tad nebuvo tikslo ją pakeisti. O galiausiai juk mūsų, visų trijų respublikų, dainų švenčių tradicija į UNESCO nematerialaus paveldo sąrašą įrašyta kartu, bendra nominacija. Tai kodėl gi joms nepritaikius ir vienodos architektūros?

Dabar jau priėjau prie dar ypatingesnio sovietinio modernizmo aspekto. Man atrodo, neįdomu pasakoti tas pačias istorijas, pavyzdžiui, apie blokinius namus. Aš galiu jums papasakoti apie Mustameję (*Mustamäe*), o jūs man — apie Lazdynus. Tos visiškai panašios istorijos mums jau žinomos. O va kolūkių modernistinė architektūra pažįstama tik iš dalies. Ir jūs, ir mes turėjome kolūkius, kurių kaimo žmonės nekenė. Niekas nenorėjo atiduoti į kolūkį nuosavų karvių. Bet vėliau, 7-ąjį, 8-ąjį, o ypač 9-ąjį dešimtmetį visi pamažu apsirato, nes neturėjo kitos išeities. Aš nesu susipažinęs su Lietuvos žemės ūkio istorija, o Estijoje atsitiko štai kas... Penktajame dešimtmetyje gyvenimas kaime buvo ištis beviltiškas, katastrofiškas. Pinigų nebuvo. Vienintelis padėjęs išgyventi dalykas — ką pats užauginai, tuo visi ir mito. Tačiau jau nuo 7-ojo dešimtmečio kolūkiai pradėjo stotis ant kojų. N. Chruščiovo laikais įvykdytos kelios reformos gerokai pagerino ekonominę padėtį ir, bent jau Estijoje, pradėta daug statyti.

Maždaug 8—9-ajame dešimtmetyje Estijos kolektyvinė žemdirbystė tapo bene turtingiausiu sovietų Estijos visuomenės aruodu. Aštuntajame dešimtmetyje kolūkiečių atlyginimai pasidarė gerokai didesni negu miestų gyventojų. Kolūkiuose kur kas lengviau buvo galima gauti butą. Miesto žmogui buvo beveik neįmanoma įsigyti automobilį, o kolūkiuose juos turėjo visi, kas tik norėjo. Pamenu, kaip mano motina norėjo gauti kelialapį į Rytų Vokietiją, tačiau profsajungos jį davė kitai moteriškei. O kolūkiuose kelialapiai į Kubą ar Šiaurės Korėją buvo dalijami

Tipiniai gyvenamieji namai kolūkinėse gyvenvietėse: 6-ojo deš. pabaiga; 7-ojo deš. pradžia; 7-ojo deš. pabaiga; 9-ojo deš. pradžia.

M. Kalmo nuotraukos

laisvai. Net atostogos Bulgarijoje, Varnoje, buvo įprastos.

Aišku, teigti, kad kolūkiai buvo tikras Sovietų Sąjungos stebuklas, būtų per drąsu, vis dėlto Estijoje tai buvo viena sėkmingiausiai veikiančių ekonomikos sričių. Viena iš priežasčių buvo tai, jog Estija turėjo maitinti visą Leningrado sritį. Estijoje gyveno 1,5 milijono, o Leningrade kartu su visa jo sritimi — 4 milijonai gyventojų. Taigi mūsų žemės ūkio užduotis buvo išmaitinti tuos 5,5 milijono. Ir mums tai sekėsi. Už žemės ūkio produkciją pavykdavo gauti geresnių trąšų ir užsienietiškos technikos. Aštuntajame, o dar labiau 9-ajame dešimtmetyje, palaikėme glaudžius verslo santykius su Rusija. Sakyčiau, Estijos žemės ūkis sovietmečiu buvo tapęs savotiška oaze.

Oazės sąvoką naudoju ta prasme, kad tai buvo garantuota rinka, nepasotinama rinka, pasiruošusi pirkti viską, ką tik pagaminsi. Štai iš kur buvo uždirbami dideli pinigai, o už tuos didelius pinigus buvo nemažai statoma. Nenuostabu, kad dauguma geriausios 8-ojo dešimtmečio avangardinės architektūros buvo sukurta būtent kolūkiams. Žinoma, dabar tiems garsiesiems Estijos architektams, pavyzdžiui, Vilenui Künnapu ar Toomui Reinui, nepatinka, kai architektūros istorikai juos pavadina „kolūkių architektais“. Jie pageidautų politiškai neutralesnių terminų — kaimo bendruomenės centras“ ar panašiai — ir niekada nenori prisipažinti, jog pastatas buvo pastatytas Lenino *kolchozui*. Tai pavyzdys, kokie selektyvūs gali būti prisiminimai.

Geriausią 8—9-ojo dešimtmečio Estijos architektūrą buvo sukurta būtent kolūkiuose dėl to, kad didžiuosiuose valstybiniuose projektavimo institutuose jau buvo įsitvirtinusi pokario karta, praradusi novatoriškumo dvasią. O jaunieji 7—8-ojo dešimtmečio architektai pateko į kolūkių projektavimo padalinį, kuris vadinosi „EKE Projekt“. Jiems ten buvo sudaromos geresnės sąlygos, mokami geresni atlyginimai, jie turėjo daugiau laisvės negu kitų valstybinių biurų architektai. Tai viena iš priežasčių, kodėl geresni architektai atiteko būtent kolūkiams.

Prieš keletą metų su Estijos dailės akademijos studentais surengėme „kolūkinę“ vasaros praktiką. Pasirinkome vieną buvusį rajoną (pagal sovietinę terminologiją) ir studentų paprašėme užpildyti tam tikras Docomomo anketas apie pastatus. Tai man tapo labai svarbiu informacijos šaltiniu, kurio nerasi žurnaluose ir kuriuo architektai nenoriai dalijasi. Vienas labiausiai mane nustebinusių dalykų buvo tai, kiek daug Lietuvos tipinės architektūros 7-ajame dešimtmetyje buvo pritaikoma Estijos kolūkiuose. Aišku, kolūkiai dažniausiai būdavo projektuojami

gražūs, tačiau juos statė vietos statybininkai, ir jie stengėsi, kaip tik galėjo.

Kaimo architektūroje galima atsekti savotišką projektų genealogiją. Ji prasideda nuo prieškarinio vokiškojo tradicionalizmo stiliaus namų, tada evoliucionuoja į silikatinių plytų statinius, būdingus N. Chruščiovo laikotarpio architektūrai, ir labai mažus, tikrus *Existenz minimum*, butus, kurie buvo visiškai netinkami kaimo gyventojams. Vėliau jau projektuojami butai su didesnėmis virtuvėmis ir šokiais tokiais sandėliukais. Nežinau, kokia padėtis Lietuvoje, bet Estijoje tokie daugiabučiai namai buvusiose kolūkių gyvenvietėse dabar stovi tušti. Iš dešimties tokių namų vis dar gyvenami yra kokie du, likusieji tapę griuvėsiais. Aplinka aplink tokius ištuštėjusius griuvėjus vis dar prižiūrima. Tai tokia savotiška kultūra, kad kaimo namų aplinka turinti būti tinkamai prižiūrima, nors tie namai stovi tušti ir apgriuvē — atseit nors mes neturtingi, vis tiek tvarkomės.

Grįžkime prie socialinių aspektų. Tuose daugiabučiuose gyveno dauguma kolūkių darbininkų. Butai juose nebuvo labai blogi, maždaug po 5—6 butus viename name. Na o kolūkio elitas gyveno privačiuose namuose. Kolūkio gyvenvietėje būdavo koks šimtas butų blokiniuose daugiabučiuose, o kokios šešios šeimos gyvendavo gana gražiuose privačiuose namuose. Kas gi juose gyvendavo? Tokios socialinės segregacijos mūsų dienomis tikrai nerasite. Namai buvo skirti *kolchozo* pirmininkui, vyriausiajam veterinariui, vyriausiajam agronomui, vyriausiajam zootechnikui, bet tarp to elito visuomet turėdavo būti ir koks pavyzdingas traktorininkas, nes tos lygiavos reikalavo Komunistų partija. Visuomet reikėdavo priimti į savo tarpą ir tą, kuris priklauso žemiausiajai pakopai. Manysčiau, ne pats blogiausias dalykas kolūkyje buvo tai, kad traktorininkų, kombainininkų ar kitų darbininkų atlyginimai galėjo būti netgi didesni negu specialistų, to technokratinio elito: veterinarų, zootechnikų, agronomų. Jie visi neblogai uždirbdavo. Šiais laikais kapitalistinėje įmonėje, žinoma, agronomas uždirba daugiau už kombainininką. Galbūt sovietmečiu kombainininkai turėjo mažiau privilegijų negu agronomai, bet dėl atlyginimo nebūdavo labai didelio skirtumo. Šie socialiniai aspektai, man atrodo, yra labai įdomūs. Ne mažiau įdomūs ir tie užmaskuoti nomenklatūriniai dalykai — visuomenėje, kurioje buvo oficialiai deklaruojama lygybė.

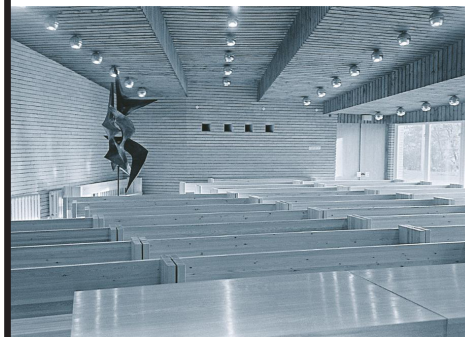
Vienas populiariausių iš tokių privačių vienai šeimai skirtų namų, kurie, nors negausiai, būdavo statomi kone kiekviename kolūkio centre, buvo suprojektuotas architekto Tynu Kullo (*Tõnu Kull*). Jame dera ir tradiciniai, ir modernistiniai bruožai. Suprantama, kad

Vienos šeimos gyvenamas namas „Kullipesa“. M. Kalmo nuotrauka

Vienos šeimos gyvenamas namas „Kullipesa“, 1974 m.

Kurtos eksperimentinio kolūkio administracinio centro salė, architektė Valvė Pormeister, 1966 m.

Kurtos eksperimentinio kolūkio administracinis centras. M. Kalmo nuotrauka

Pedrangu tarybinio ūkio administracinis pastatas, architektė Mara Metsal, 1977–1982 m.

Pedrangu tarybinio ūkio administracinio pastato salės interjeras, Evos Jānes sgrafitas, 1977–1982 m.

Pelvos tarybinio ūkio administracinis centras, architektas Vilenas Kūnnapu, 1972–1974 m.

paprasti kaimo žmonės pageidavo namų su šlaitiniais stogais, na o architektams patiko plokščiaistogiai. Šis tipinis projektas buvo tarsi kompromisas, nors, žinoma, kompromisu niekas iš tiesų nelieta patenkintas. Namų pavadinimas „Kullipesa“ (*Erelis lizdas*) — „kulli“ estų kalba reiškia „erelis“, taigi galima įžvelgti ir tam tikrą čia paslėptą architekto pajuokavimą. Įdomiausia, kad buvę kolūkių daugiabučiai Estijoje dabar stovi apleisti, nes dauguma kaimo žmonių per pastaruosius 20 metų persikėlė į miestus, todėl tie namai tapo niekam nebereikalingi. O tiuose privačiuose vienuose šeimai skirtuose „Kullipesos“ tipo namuose gyvenimas vis dar tęsiasi. Jeigu šiais laikais koks gyvybingas žmogus sugeba rasti darbą kaime (nors tai gana retas dalykas), jis mielai keliai gyventi į tokį šeimos namą, kadangi šis labiau atitinka kaimo gyvenimo būdą.

Vis dėlto svarbiausias kolūkio statinys buvo administracinis pastatas (neretai ir su kultūros centru). Pirmasis parodomosios architektūros pavyzdys buvo Kurtnos eksperimentinio kolūkio administracinis centras (1966), Estijos respublikai nemažai kainavęs. Bet, žinoma, už jo taip pat slypi tam tikra politinė istorija — jis buvo statomas globojant Žemės ūkio ministerijai. Kam reikėjo tokio statinio? Jis buvo skirtas rodyti kaimo žmonėms, atvykstantiems į Estiją iš kitų Sovietų Sąjungos vietų, taigi sąmoningai buvo sukurtas kaip parodomasis. Žemės ūkio ministrui pasisėkė, kad projektuoti to pastato buvo pakviesta Valvė Pormeister, viena geriausių iš pokario kartos architektų. Pastatas buvo labai skandinaviškas, o daugelis žmonių tuomet, 7-ojo dešimtmečio viduryje, žavėjosi šiuo stiliumi. Pastatas atrodė lyg užsienietiškas. Jis ir dabar tebeveikia. Aišku, 1991 metais visi kolūkiai Estijoje buvo panaikinti, todėl tas pastatas 10 metų stovėjo nenaudojamas, bet dabar jis renovuotas, jame įrengtas viešbutis. Jis yra netoli Talino, turi puikią salę ir čia tikrai šauni vieta vestuvėms ar šiaip vakarėliams, jubiliejams švęsti. Be to, jis yra saugomas. Iš pradžių tapo saugomas, o tada jį renovavo. Ir tai viena iš priežasčių, kodėl jis išliko.

Iš daugybės įmantrios architektūros pavyzdžių matyti, kokios varžybos vykdavo tarp *kolchozų* pirmininkų. Kiekvienas norėjo (kaip prieš tai ūkininkai), kad jo tvartas būtų didesnis už kito, kad jo kultūros centras būtų didesnis už kito. Visa tai atvedė ir prie perdėtų dalykų. Štai Pedrangu (*Põdrangu*) tarybinio ūkio administracinio pastato sienos dekoruotos sienų tapyba. Milžiniška sienų tapyba. Galite pasakyti — koks estiško meno pavyzdys, sienų tapyba. Kita vertus, kam jos prireikė būtent čia? Argi ne persitengta, argi tai ne parodomoji architektūra? Kokia pastatų įvairovė buvo būdinga tiems Estijos kolūkių administraciniais pastatams!

Tarptautiskā sanatorija Pärnu pilsētā, arhitekti Ellis Väärtnõu, Kalju Vanaselja, 1971–1976 m. Estijas zemes ūķio muķieķaus nuotrauka

Pavyzdžiui, Pelvos (*Põlva*) tarybinio ūķio administracinis centras, 1972 metais suprojektuotas architekto Vilen K  nnapu, kuris 8—9-ajame deķimtetyje buvo Estijos avangardist   lyderis. Tai jo pirmasis darbas. Pastatas vis dar naudojamas, jame   sik  r   puikiai veikiantys bendruomenės namai (dabar kultūros centr   nebėra). Sal   yra nukopijuota nuo suomių paviljono, kurį Reima Pietil   suprojektavo 1958 metų „Expo“ parodai Briuselyje. Pastatas vėliau buvo pritaikytas tipiniam projektui, taigi Estijoje, manau, tokių yra keturi.

Kiekviena kolūkyje buvo sava valgykla, parduotuv  , paŗtas, kirpykla, autobus   stotis ir panaŗiai. Kartais architektai tiesiog pasinaudodavo tais kolūkių pirmininkais, kurie troŗko didelių statinių, geresnių negu kaimyniniame ūķyje, kaip, pavyzdžiui, architektas ir menininkas avangardistas J  ri Okasas (*J  ri Okas*), suprojektavęs degalin  . Pirminis jos pastatas neiŗliko, tačiau 10-ajame deķimtetyje buvo atstatytas.

Ir... Vienas juokingiausi   dalyk  , mano manymu, buvo űi tarptautisk   sanatorija. Visoje Estijoje toki   buvo pastatyta trys. Pirmoji buvo *Narva Jes  * (*Narva J  esuu*) mieste, antroji — P  rnu mieste. Vertinant j   architektūrą, reikia pasakyti, kad jos imituoja tipin   6-ojo deķimtme  io amerikietiškojo modernizmo stilių, kurį pradėjo Ludwigas Mies van der Rohe, panaŗiai k  r   Eero Saarinenas (jo „General Motors“ centras). Danas Arne Jacobsenas t   pa  i   idiom   panaudojo Kopenhagos priemiesčio Riodovr  s administraciniame pastate, o Estijoje tai — tarptautisk   sanatorija.

Paid  s degalin  , architektas J  ri Okasas, 1976–1977 m.